

DEME LÁSZLÓ:

A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez

Bp., 1959, Nyelvtudományi Értekezések, 20. sz. 92 1.

A nyelvjárástörténet és az ezzel szorosan összefüggő tudományág, az irodalmi nyelv történetének, illetőleg ezt megelőzőleg a nyelvi norma kérdésének a vizsgálata egyre inkább az érdeklődés homlokterébe kerül. A nyelvjárástörténész egészen a XIX. századi nyelvjárási följegyzésekig minduntalan belebotlik abba a kérdésbe, vajon a leírt formák mennyire képviselik a nyelvjárást, mennyire alakította őket a nyelvi norma, amely szinte az írásbeliséggel egyidős. Az előző kötetben ismertettem Papp László nyelvjárástörténeti tanulmányát, amely ugyanazt a kort vizsgálja nyelvjárástörténeti szempontból, amelyet Deme ebben a dolgozatban a nyelvi norma nézőszögéből ragadott meg. Nemesak a vizsgált kor egyezik, hanem egyes személyek is (Ecsedi Báthori István és Tatay István), akiknek írásbeliségét a két szerző más-más szempontból vizsgálja.

A tanulmány fölépítése, szerkezete mintaszerű, rendkívül logikus, áttekinthető.

Az első fejezet: A kérdés feltevése (3—5). Azt a célt tűzi ki maga elé, hogy megvizsgálja, volt-e a XVI. sz. utolsó negyedében nyelvi norma. Föltesz három kérdést: „Ha tehát van már normául elfogadott irodalmi nyelv, vagy ennek legalábbis halvány tudata, akkor

a) az egy rokonsági vagy műveltségi, vagy regionális kulturális körbe tartozó művelt urak nyelvhasználatának bizonyos közeledést kell mutatnia egymáshoz;

b) az írást valami (legalábbis regionális) központban tanuló diákok nyelvhasználatának némi hasonlóságot kell mutatnia a fentiek nyelvállapotával, vagy legalább egymáséval;

c) a diktálás után írónak, illetőleg a másolónak legalább bizonyos fokig tiszteletben kell tartania a diktáló vagy a másolt eredeti szöveg hangállományát, nyelvhasználatát” (5).

Az első két következtetés logikusan folyik a föltételből, a harmadik azonban egyáltalában nem, sőt ellenkezőleg. Miért kell tiszteletben tartania a másolónak vagy a diktálás után írónak a diktáló vagy a másolt eredeti szöveg hangállományát, ha van normául elfogadott irodalmi nyelv? A XIX. sz. második felében már igazán volt ilyesmi, a nyelvészek nem kis bosszúságára azonban a népdalgyűjtők egy része irodalmi nyelvre átírva jegyezte föl a népdalokat. Vagy lássunk egy még közelebbi példát! Ha ma valaki a gépirónőnek tájszólásban diktál, a gépirónő bizony átalakítja irodalmi nyelvi hangalakokra és helyesírásra. Egy makói származású kollégám a saját fülem hallatára ő-ző tájszólással diktált gépbe hivatalos levelet. Azt hiszem, nagyon elcsodálkozott volna, ha a gépirónő ragaszkodik a diktált hangalakhoz, és nem alakítja át az irodalmi norma szerint. Ezzel természetesen korántsem akarom azt mondani,

hogy akkor, a XVI. század végén volt már irodalmi nyelvi norma, csak azt, hogy ez a kritérium egyáltalában nem helytálló, sem nem oszt, sem nem szoroz. Nem bizonyítja az irodalmi nyelvi norma meglétét, de az ellenkezőjét sem. Szerencsére a szerző ebből a „kritériumból” (amely föltétlenül vizsgálándó és érdekes probléma, de semmiképpen sem kritérium) nem von le messzemenő következtetéseket a 83—4. lapon.

A második fejezet: Az anyag előkészítése (6—24). Ez egy nagyon szép, világos, logikus fejezet. Anyaga az ECKHARDT SÁNDORTól kiadott „Két vitéz nemesúr, Telegdy Pál és János levelezése a XVI. század végéről” (Bp., 1944). A levelek egy része sajátkező írás, más részük diktálás, egy-egy névtelen íródeák munkája. Deme logikusan választja szét a különböző típusokat, „fej”-nek nevezve a diktálót, „kéz”-nek a diktálás után írórt vagy másolót. Van tehát olyan levél, amelyet a szerző maga írt, van amit diktált. Van olyan szerző, akinek kézírását is ismerjük, de vannak diktált levelei is (Telegdy Pál, Telegdy János, Telegdy Kata, Báthori István). Van olyan, akinek csak saját kézírása van (Melith Pál, Tatay István, Sulyok István), van akit csak az íródeák írása alapján ismerünk (Telegdy Mihály, Kornis Gáspár). Van olyan íródeák, aki csak egy diktálónak írt, van olyan, aki kettőnek stb. Így sokszempontú kapcsolatra, vizsgálódási módra nyílik lehetőség. Szemléltető ábrákon mutatja be a személyek, a „fejek” és „kezek” egymáshoz való viszonyát, kapcsolatait. Ezek alapján bemutatja a 25 vizsgálati egységet, majd azokat a szempontokat, amelyek alapján a levelek nyelvét és helyesírását vizsgálja. Összehasonlítási alapul a mai irodalmi nyelv hangállapotát veszi, a nyelvi jelenségek közül a következőket tárgyalja: 1. labiális jelenségek (pl. *ö*-zés stb.); 2. illabiális jelenségek (pl. *i*-zés stb.); 3. zártabb jelenségek (pl. *i*-zés); 4. nyíltabb jelenségek (pl. *a*-zás); 5. az *l* hang kiesése mássalhangzó előtt; 6. a *-val*, *-vel* hasonulásának hiánya; 7. hiátusos alakok.

Ezután következik az adattár (25—70), majd az anyagot veszi vallatóra (71—81). Megállapítja, hogy a testvérek közül Telegdy János a leginkább nyelvjárási, Pál már kevésbé, Kata pedig még lecsiszoltabb, kiegyenlített. Cseh János nyelvhasználata Páléhoz áll legközelebb. Elégé lecsiszolt és a mai irodalmi nyelvhez közel álló nyelvet használ Báthori István, Melith Pál (Telegdy Kata veje), Tatay István. Sulyok István nyelvhasználata az eddigiektől elégé eltér. A tíz íródeák közül az egyik elég következtelen, egy másik pedig következtelen *ö*-zó. A többi elégé közel áll a mai irodalmi nyelv hangállapotához. A fej és kéz viszonyában Deme arra a következtetésre jut, hogy a hangtani és helyesírási jelleg a vizsgált esetekben mindig az íróra, nem pedig a diktálóra, tehát a kézre, nem pedig a fejre jellemző. A hivatalos irat (végrendelet) nyelvi állapota nem mutat különbséget ugyanazon személy magánleveleivel összehasonlítva.

A következőkben válaszol a föltett kérdésekre. Az első válaszában lényegét a következő idézettel mutatom be: „A földesurak közül a műveltebbek, igényesebbek nyelvhasználata tehát valóban nemcsak hogy közeledik egymáshoz, hanem e közeledésében nem is egymáshoz alkalmazkodik csupán, hanem egy magasabb szintűnek tartott formához, amely nem azzal jellemezhető, hogy más nyelvjárás, mint az övék, hanem azzal, hogy nem nyelvjárás. Nem nyelvjárás, hanem kiegyenlített, a szélsőséges sajátságokat már kerülő csoportnyelv: az igényesebb, műveltebb írástudóknak a nyelvjárás fölé emelkedő csoportnyelve” (82). A második kérdésre is az a válasza, hogy számolhatunk már bizonyos normával. A harmadik kérdésre adott negatív válaszból

azt a végeredményben igaz következtetést vonja le, hogy ez a norma még nem volt szilárd és következetes. Ezt különben az egész vizsgálat összessége is mutatta.

„Van-e hát irodalmi norma e korban? Csak azt ismételhettük: van is, nincs is. Van olyan értelemben, hogy egy bizonyos hangállapot az anyanyelv-járás fölé kezd boltozódni, s közelebb hozza egymáshoz a hivatásos írástudókat meg a művelt nagyurakat, leküzdvé és rombolva nyelvjárásukat, szinte kitapinthatóan műveltségük és társadalmi — itt így is mondhatnánk: társasági — elhelyezkedésük szerinti méretekben. Nincs viszont olyan értelemben még, hogy ami van, az nem kötelező erejű, valószínűleg nem is elég nagy tekintélyű még; a hozzá való alkalmazkodás talán nem is valamilyen tudatos törekvés eredménye; a norma talán még nem is hat igazán, inkább csak ragad.

Irodalmi nyelv-e ez a normává fejlődőben levő nyelvhasználati forma? Irodalmi nyelv olyan értelemben, hogy az írásbeliség nyelve; sőt még oly tekintetben is, hogy a művelt írásbeliségé, s nem kis valószínűséggel irodalmi tevékenységgel is összefügg eredetében és erősödő hatóerejében. De egyáltalán nem bizonyos, hogy irodalmi nyelv már a szónak éppen az irodalmat átfogó értelmében.” (84—5).

A kitekintés (80—91) a vizsgált terület nyelvjárását hasonlítja össze az írott nyelvvel. Érdekes és fontos megállapítása, hogy a tárgyalt levelezés nyelvi típusa már azonos a vele egykorú vagy későbbi Károlyi-biblia és a többi nagy hatású irodalmi termék nyelvével, és végeredményben a mai irodalmi nyelv hangtani típusával.

Deme László dolgozata módszerességével, áttekinthető, jó szerkezetével tiszta képet ad a feladatul kitűzött kérdésről, és jelentősen kiegészíti a XVI. századi nyelvi normáról való eddigi elég hiányos, inkább csak sejtésszerű ismereteinket.

KÁLMÁN BÉLA